Wat heeft de joods-christelijke dialoog ons gebracht?

ONTMOETINGEN, LESSEN EN PERSPECTIEVEN

Onder redactie van
Franc de Ronde
Derk Blom
Danny Rouges
Douwe Wielenga

Inhoud

Voorwoord 7

Leo Mock –
De smalle brug van wantrouwen naar goede relaties 13

Tamarah Benima –
Liever geen paradijsvogel 19

Heleen Pasma –
Elim in de medine 25

Lodi van de Kamp –
Wat heeft de joods-christelijke dialoog de
Joodse gemeenschap gebracht? 31

Didier Pollefeyt –
Onherroepelijk in gesprek 37

Tzvi Marx –
Het belang van de dialoog 45

Gertrudeke van der Maas –
Omwille van de menselijkheid 51

Marcel Poorthuis –
De Islam als derde in het verbond? 57

Dick Pruiksma –
Joods-christelijke dialoog in Europa 63

Nadine Iarchy –
Antwerpenaar onder de Antwerpenaars, een vraaggesprek 71

Gerard Willems –
Jezus' laatste maaltijd en de evangelieteksten 75

Peter Tomson –
Waar zijn Nieuwtestamentici na 40 jaar dialoog mee bezig? 81

Joep Dubbink –
Het tegoed van Miskottes 'Als de goden zwijgen' 89

Michael Mulder –
Ontmoeting met het levende Israël 97

Lijst conferenties 103

Kleine bibliografie van recente werken op het terrein van
Jodendom en joods-christelijke relaties 111

Onherroepelijk in gesprek

Joods-christelijke relaties voorbij Vervanging en Voltooiing

Didier Pollefeyt*

Nostra Aetate, de verklaring van het Tweede Vaticaans Concilie die over het jodendom handelt (1965), vormde na de holocaust de eerste systematische theologische reflectie op de verhouding tussen de katholieke Kerk en de Joden. "Hoewel de Kerk het nieuwe volk Gods is, moeten de Joden niet beschouwd worden als verworpen of vervloekt, alsof dit uit de Heilige Schrift zou volgen." [1] Net als verschillende andere uitspraken in *Nostra Aetate* geeft ook deze passage blijk van de spanningen en zelfs tegenstrijdigheden in de tekst: de Joden zijn niet afgewezen of vervloekt door God 'hoewel' de Kerk het nieuwe volk Gods is. *Nostra Aetate* was symbolisch een theologische doorbraak, maar zoals een recenter Kerk-document *'De Gaven en Roeping van God zijn onherroepelijk'* (1995) ons waarschuwt,[2] is dit te gemakkelijk en te optimistisch geïnterpreteerd door katholieke theologen als het overwinnen van de vervangingstheologie en als definitieve erkenning van de intrinsieke heilbrengende waarde van het Jodendom. Het document is in verschillende uitdrukkingen te ambivalent om zulke optimistische conclusies te trekken. Een ander voorbeeld is de zin "God

* Didier Pollefeyt is Gewoon Hoogleraar aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven, België.

1 http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html

2 http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstunu/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20151210_ebraismo-nostra-aetate_en.html

houdt het meest van de Joden vanwege hun Vaderen". Waarom 'vanwege hun Vaderen'? En niet vanwege henzelf?
Fundamentele veranderingen in het leven en de doctrine van de kerk komen vaak niet voort uit theoretische reflecties, maar uit echte historische gebeurtenissen: dramatische gebeurtenissen, zoals de holocaust, maar ook positieve gebeurtenissen, zoals de ontmoeting tussen paus Johannes Paulus II en Joodse vertegenwoordigers in Mainz, Duitsland, op 17 november 1980. Hij stelde daar: "De eerste dimensie van deze dialoog, dat wil zeggen de ontmoeting tussen het volk van God van het Oude Verbond, *dat nooit door God is herroepen,* (...) en het volk van het Nieuwe Verbond, is tegelijkertijd een dialoog binnen onze Kerk, dat wil zeggen, tussen het eerste en het tweede deel van de Bijbel."[3] Het idee 'volk van God van het oude Verbond, nooit herroepen door God', nog niet gebruikt in *Nostra Aetate*, kwam vanaf toen in het centrum van de reflectie op de joods-christelijke relaties. Het pauselijk standpunt was veel meer dan een blijk van pastorale gevoeligheid of een toegeven om de interreligieuze dialoog open te houden. Het was theologisch goed doordacht en ook herhaald in verschillende latere pauselijke uitspraken over de doctrine over Israël. De boodschap is helder: het oorspronkelijk verbond van Sinaï is nooit herroepen, God is nooit opgehouden met zijn volk lief te hebben, het Joodse volk is voor altijd onherroepelijk verbonden met God, en is ook vandaag nog steeds erfgenaam van dat verbond waaraan God trouw is tot het einde. Deze pauselijke doctrine heeft een sterke Bijbelse grond, vooral in Romeinen 11:29. "Want God kent geen berouw over zijn genadegaven of zijn roeping" (Willebrordvertaling 2012). En de leer volgde: In 1993 werd in de Catechismus van de katholieke kerk gesteld: "Het Oude Verbond is nooit herroepen." (nr.121)[4]

3 https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/speeches/1980/november/documents/hf_jp_ii_spe_19801117_ebrei-magonza.html
4 http://www.vatican.va/archive/ccc_css/archive/catechism/p1s1c2a3.htm

Maar dit loste nat
maakte de paradox
idee dat het verbo
de christelijke doc
Jezus Christus? In
the Jews and Juda
Catholic Church' ve
sing van de (zogena
het Joodse pad zon
"Jezus bevestigt (...)
Jodendom kunnen
tot redding en de K
allen is." [5] De oplossi
sing wordt gezien als
telijk geloof omdat d
universeel en exclusi
Roeping van God zij
dat God alle mensen
universele middelaar
onder de hemel is geg
houden worden.' (Ha

Op andere plaatsen i
drukking van Johann
wordt de nadruk mee
mentariteit van het Jo
(toenmalig) kardinaa
1977): "Ik ben me gaa

5 http://www.vatican.va/ro
rc_pc_chrstuni_doc_198
6 The Gifts and the Calling,

Maar dit loste natuurlijk niet alle problemen op, integendeel, het maakte de paradox alleen maar groter. Hoe combineer je het heldere idee dat het verbond van God met Israël 'nooit herroepen' is, met de christelijke doctrine van de universaliteit van de verzoening in Jezus Christus? In het document '*Notes on the Correct Way to Present the Jews and Judaism in Preaching and Cathechesis in the Roman Catholic Church*' verwierp het Vaticaan in 1985 duidelijk de oplossing van de (zogenaamde) twee verschillende wegen naar redding: het Joodse pad zonder Christus en het christelijke pad met Christus. "Jezus bevestigt (...) dat er 'één kudde en één herder' zal zijn. Kerk en Jodendom kunnen dan niet gezien worden als twee parallelle wegen tot redding en de Kerk moet getuigen dat Christus de Verlosser voor allen is." [5] De oplossing van de twee parallelle wegen naar de verlossing wordt gezien als een gevaar voor de fundamenten van het christelijk geloof omdat de bemiddeling van redding door Christus uniek, universeel en exclusief is. Dit wordt herhaald in 2015 in *De Gaven en Roeping van God zijn onherroepelijk*: "Het christelijk geloof belijdt dat God alle mensen naar verlossing wil leiden, dat Jezus Christus de universele middelaar voor verlossing is, en dat er geen 'andere naam onder de hemel is gegeven aan de mensheid waardoor we moeten behouden worden .' (Handelingen 4:12)"[6]

Op andere plaatsen in het kerkelijk magisterium, in lijn met de uitdrukking van Johannes Paulus II ('het nooit herroepen verbond'), wordt de nadruk meer gelegd op de onherleidbaarheid en complementariteit van het Joodse en christelijke verbond. Al in 1998 schreef (toenmalig) kardinaal Joseph Ratzinger in zijn memoires (1927-1977): "Ik ben me gaan realiseren dat Jodendom (...) en het chris-

5 http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19820306_jews-judaism_en.html nr. 7.

6 The Gifts and the Calling, nr. 35.

telijk geloof, beschreven in het Nieuwe Testament, twee manieren zijn van het zich eigen maken van Israëls Geschriften, twee manieren die tenslotte bepaald worden door de positie die men inneemt ten opzichte van de figuur van Jezus van Nazareth. De Schrift die we nu Oude Testament noemen is open *voor beide manieren.*"[7] Ook het prachtige document van de Pauselijke Bijbel Commissie van 2011, *Het Joodse Volk en hun Heilige Schriften in de christelijke Bijbel,*[8] erkent de onherleidbare waarde van de christelijke en Joodse wijze van Bijbellezen. "De Joodse wijze van Bijbellezen is een mogelijke, in lijn met de Joodse Schriften van de Tweede Tempelperiode, een leeswijze analoog aan de christelijke leeswijze die op parallelle wijze ontstond". Hoe kan het oorspronkelijke verbond "voor beide richtingen open zijn", het oude verbond "nooit herroepen", maar twee parallelle wegen naar redding uitgesloten worden als antwoord?

Kardinaal Ratzinger- de latere paus Benedictus XVI- schreef een boek over dit onderwerp: "*Vele religies - Eén Verbond*".[9] Hij formuleert de centrale theologische vraag op deze manier: "Houdt het belijden van Jezus van Nazareth als Zoon van de Levende God en geloof in het Kruis als het vrijkopen van de mensheid, een impliciete veroordeling in van de Joden als koppig en blind, schuldig aan de dood van de Zoon van God?" Ratzingers antwoord op deze vragen is – in lijn met *Nostra Aetate*- natuurlijk : 'Nee!' Zijn positieve antwoord op de vraag naar de theologie van joods-christelijke verhoudingen vandaag luidt als volgt: "Door hem van wie de Kerk gelooft dat hij Jezus Christus is en Zoon van God, is de God van Israël de God van de naties geworden, daar-

7 Card. Joseph RATZINGER, MIlestones:Memoirs 1927-1977, trans.Rrasmo Leiva-merikakis (San Francisco, CA: Ignatius Press, 1998 53-54 [cursief van ons].

8 http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/pcb_documents/rc_con_cfaith_doc_20020212_popolo-ebraico_en.html, nr. 22.

9 Joseph RATZINGER. Many religions- One Convenant. Israel, the Church and the World, San Francisco, Ignatius Press , 1999.

mee de profetie ver
naar de volken bre
op dit ogenblik de
en de officiële kerk
lezen we: "Het nieu
opzeggen, noch eer
van het Oude Verbo
mogelijk om Jezus i
sen. Maar tegelijker
Testament – in de w
"getransformeerd"[12]

Een verdere analyse
Benedictus XVI, laa
digheden is in het li
Verbond te erkenner
alle volken broeders
koren Volk gedaan,
Oude Testament] ve
tief in Jezus implicee
van Israël."[15] Anderzij
dat het Sinaï-Verbon
geldt in een eigen toe
slechts een voorwaard
dat in overeenstemmi

10 Ibid., p 18-19.
11 Ibid., p.62.
12 Ibid., p.39.
13 Ibid., p.32.
14 Ibid., p. 41
15 Ibid., p. 27
16 Ibid., p.68

mee de profetie vervullend dat de Dienaar van God het Licht van God naar de volken brengen zal."[10] Ik geloof dat dit concept van *vervulling* op dit ogenblik de beste samenvatting is van Ratzingers standpunt en de officiële kerkelijke positie vis-à-vis het Judaïsme. In *De Gaven* lezen we: "Het nieuwe Verbond voor Christenen is daarom noch een opzeggen, noch een vervanging, maar een *vervulling* van de belofte van het Oude Verbond" (nr 32). Het concept van vervulling maakt het mogelijk om Jezus in de continuïteit van het Oude Verbond te plaatsen. Maar tegelijkertijd, in dit proces van vervulling, wordt het Oude Testament – in de woorden van Ratzinger- "vernieuwd"[11] door Jezus, "getransformeerd"[12] en "tot diepste betekenis gebracht."[13]

Een verdere analyse van het concept vervulling, zoals gebruikt door Benedictus XVI, laat zien dat deze aanpak niet zonder tegenstrijdigheden is in het licht van het pogen het nooit herroepen Joodse Verbond te erkennen. Enerzijds benadrukt kardinaal Ratzinger dat alle volken broeders zullen worden en ze de beloften, aan het uitverkoren Volk gedaan, zullen ontvangen en dat "geen iota ervan [het Oude Testament] verloren gaat."[14] Integendeel, het nieuwe perspectief in Jezus impliceert niet "het schrappen van de speciale opdracht van Israël."[15] Anderzijds, impliceert de nadruk op het nieuwe in Jezus dat het Sinaï-Verbond "in Gods voorzienigheid (...) een fase is, die geldt in een eigen toegewezen tijdvak."[16] Zo lijkt het Sinaï-Verbond slechts een voorwaardelijke en tijdelijke betekenis te hebben. Hoe is dat in overeenstemming te brengen met de gedachte van een eeuwig

10 Ibid., p 18-19.
11 Ibid., p.62.
12 Ibid., p.39.
13 Ibid., p.32.
14 Ibid., p. 41
15 Ibid., p. 27
16 Ibid., p.68

Verbond? In mijn analyse is het probleem met het idee van vervulling, dat het logischerwijs niet vermijdt dat je eindigt in vervangingstheologie. Integendeel, tenslotte impliceert het de vervangingstheologie.

Ratzinger accepteert dat deze theologie eindigt in een paradoxale conclusie. 'Scheiding' en 'verzoening' tussen Joden en Christenen zijn vervlochten in een 'schijnbaar onoplosbare paradox'.[17] Hier zien we een karakteristieke katholieke manier om het probleem van de joods-christelijke verhoudingen op te lossen: de zogenaamde eschatologische oplossing. '*De Gaven en de Roeping*' vat dit goed samen: "Dat de Joden deelgenoot zijn in Gods redding is theologisch onweerlegbaar, maar hoe dat mogelijk is, zonder Christus expliciet te belijden, is en blijft een onpeilbaar goddelijk mysterie" (nr. 36).

Onze stelling is dat meer dan 50 jaar na Vaticanum II de joods-christelijke dialoog zich nog steeds in deze paradoxale toestand bevindt. Na *Nostra Aetate* heeft de christelijke (vooral de katholieke) theologie zich niet kunnen losmaken uit de spanning tussen continuïteit en discontinuïteit, tussen scheiding en verzoening, tussen vervulling en vervanging. Vooral de dubbelzinnigheid tussen vervulling en vervanging is niet onproblematisch, zelfs als dat in een eschatologisch perspectief geplaatst wordt. Voor hen die betrokken zijn in de echte dialoog met echte Joodse mensen, is deze paradox heel moeilijk 'te beredeneren' en te 'beleven'.

Misschien kan Paus Franciscus nieuwe perspectieven in deze situatie brengen. In *Evangelii Gaudium* (2013) herbevestigt Paus Franciscus dat de Kerk een "speciale aandacht" heeft voor het Joodse volk, "omdat hun verbond met God nooit opgezegd is, 'want God kent geen be-

17 Ibid., p.40

rouw over zijn genad
Hij zegt dat "Dialoog
van het leven van Je
de leden van de *Inter*
juni 2015, stelde hij
telijke belijdenissen
vindt zijn eenheid in
het Woord van God is
het Woord van God v
dities vinden hun bas
zich openbaart door
vinden, keren de chri
leven, en de Joden we
we leren van dit persp
wil van God te doen d
ren de wil van God te
Zowel Jodendom als c
Woord van God. Het
lijke leven is Christus
Ene die de incarnatie
beide geloofstradities
die Zich telkens weer o
Paus Franciscus dat Jo
zijds waardevolle belev

18 https://w2.vatican.va/conte
cesco_20150630_iccj.html
19 Philip A. CUNNINGHAM
gos and Israel's Convenanta
BOYS, Hans Herman HEN
People Today. New Explorat
2011, 183-201

rouw over zijn genadegaven of zijn roeping' (Rom. 11:29)" (nr. 247). Hij zegt dat "Dialoog en vriendschap met de kinderen van Israël deel van het leven van Jezus' leerlingen is" (nr. 248). In een toespraak tot de leden van de *International Council for Christians and Jews*, op 30 juni 2015, stelde hij in de Clemenszaal van het Vaticaan: "De christelijke belijdenissen vinden hun eenheid in Christus; het Jodendom vindt zijn eenheid in de Tora. Christenen geloven dat Jezus Christus het Woord van God is, vleesgeworden in deze wereld; voor de Joden is het Woord van God voor alles aanwezig in de Tora. Beide geloofstradities vinden hun basis in de Ene God, de God van het Verbond, die zich openbaart door zijn Woord. Om de juiste houding naar God te vinden, keren de christenen zich naar Jezus als de bron van nieuw leven, en de Joden wenden zich tot de lering in Tora".[18] Wat kunnen we leren van dit perspectief van paus Franciscus?[19] Joden proberen de wil van God te doen door de woorden van Tora. De christenen proberen de wil van God te doen door de weg van Jezus Christus te volgen. Zowel Jodendom als christendom leven in het licht van de Logos, het Woord van God. Het Joodse leven is Tora-gevormd en het christelijke leven is Christus-vormig, waar Christus wordt verstaan als de Ene die de incarnatie is van Gods goddelijk Woord of Logos. Maar beide geloofstradities zijn gegrond in de ene God van het Verbond die Zich telkens weer openbaart door de Logos. Het is duidelijk voor Paus Franciscus dat Joden en christenen twee aparte maar wederzijds waardevolle belevingen van Gods Woord hebben. Dat omvat de

18 https://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/june/documents/papa-francesco_20150630_iccj.html

19 Philip A. CUNNINGHAM & Didier. POLLEFEYT, The Triune One, the Incarnate Logos and Israel's Convenantal Life in Philip CUNNINGHAM, Joseph SIEVERS, Mary C. BOYS, Hans Herman HENRIX, Jesper SVARTVIK (ed.), Christ Jesus and the Jewish People Today. New Explorations of Theological Interrelations, Grand Rapids, Eerdmans, 2011, 183-201

erkenning dat Gods Woord het Joodse verbondsleven vandaag de dag bezielt.[20]

Is deze Logos-benadering een goed toekomstperspectief? Deze impliceert dat Joden en christenen beide gelijk hebben in hun geloof dat hun specifieke relatie met het Woord van God (Logos) hen in staat zal stellen hun eschatologische bestemming te bereiken. In deze benadering hoeven Joden niet te delen in de christelijke ervaring van de Logos, geïncarneerd als Christus, om deelgenoot te zijn van het Verbond, omdat zij de immanentie van God binnen hun gemeenschap beleven door de Tora als Gods Woord. Vanuit een christelijk standpunt komt het inwonen van het Woord Gods in het vlees van het Joodse volk dichterbij en intiemer in de onomkeerbare en unieke vleeswording van de Logos in Christus, de "authentieke zoon van Israël".[21] Deze incarnatie van het Woord in Christus is niet aan Israël als geheel geopenbaard. Terzelfdertijd kan de werking van het Woord in Tora in de Joodse leefwereld niet volledig verstaan en beleefd worden vanuit het christelijk perspectief. Wanneer het voortbestaan van jodendom en christendom de wil van God is, dan moet hun wederzijdse betrokkenheid een positieve betekenis hebben voor een wereld die het Woord van God zo nodig heeft. Deze boodschap hebben we geleerd na de holocaust, en dat geeft hoop aan ons en de komende generaties van Joodse en christelijke gelovigen in gesprek met elkaar.

20 Zie ook : Gaven , nr. 26

21 JOHN PAUL II, Address to the Pontifical Biblical Commission , 11 April, 1997 , par. 3.

Het belang

Wat de interac
persoonlijk hee

rabbijn dr. Tzvi M

Een nieuw tijdpe
In mei 1948 begon
Het uitroepen va
christelijk bewus
'ware Israël te zij
vervangen te hebb
staat ondermijnde
zijn belofte aan d
in sommige christ
nieuw denken ove

Leerhuizen
Een leerhuis fun
Christenen en Jode
tradities en joods-c
om van het jodend
den. Het initiatief g
lieken en Joden ne

* Rabbijn dr. Tzvi Ma
(Windesheim) en lee
op een lezing en een
vertaald en samengest